
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

**Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Εύρετήριο
Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Ανατολική
Μακεδονία – Δυτική Θράκη.**

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos GIOLES)

doi: [10.12681/dchae.21980](https://doi.org/10.12681/dchae.21980)

Βιβλιογραφική αναφορά:

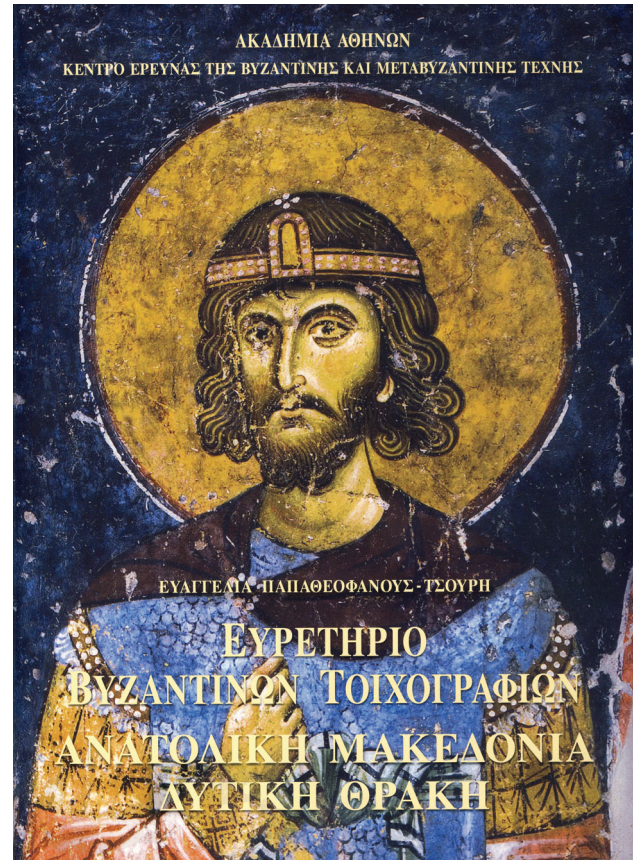
ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos GIOLES) Ν. (2019). Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Εύρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Ανατολική Μακεδονία – Δυτική Θράκη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 435–440. <https://doi.org/10.12681/dchae.21980>

Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Εύρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Ανατολική Μακεδονία – Δυτική Θράκη*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2016, 379 σελ., 2 χάρτες (σ. 100-101), 306 εικόνες εντός κειμένου, εκ των οποίων 274 έγχρωμες και 32 ασπρόμαυρες, 75 σχέδια, Ευρετήρια, γενικό και εικονογραφικό (σ. 361-377), κατάλογος προέλευσης φωτογραφιών (σ. 378-379) και Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία (σ. 17-21). 30×20 εκ. ISBN 978-960-404-309-5.

ΕΙΝΑΙ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», αφιερωμένος στην «Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη», του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, που εκδίδεται υπό την διεύθυνση του ακαδημαϊκού Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου. Τα κείμενα του Συντάγματος για την ζωγραφική οφείλονται στην κ. Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, η οποία υπηρέτησε πολλά χρόνια στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης. Οι εισαγωγές για την ιστορία και την αρχιτεκτονική της περιοχής, καθώς και τα ευρετήρια συντάχθηκαν από τον καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, κ. Κωνσταντίνο Τσουρή, που έχει μακρά θητεία στην ίδια Εφορεία. Και οι δύο είναι άριστοι γνώστες της μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής.

Μετά τον σύντομο πρόλογο του ακαδημαϊκού Π. Λ. Βοκοτοπούλου ακολουθεί η εισαγωγή της κ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή. Αιτιολογεί τον μικρό αριθμό των σωζομένων βυζαντινών μνημείων της εκτεταμένης αυτής περιοχής. Η καταστροφή των χριστιανικών μνημείων της περιοχής οφείλεται στους αλληπάλληλους καταστροφικούς πολέμους, τις λεηλασίες, τις ερημώσεις και τις δημογραφικές αλλαγές. Πολλά μνημεία αποκαλύφθηκαν από ανασκαφές και σώζουν λίγο και αποσπασματικό γραπτό διάκοσμο. Στα περισσότερα από τα ιστάμενα μνημεία ο ζωγραφικός διάκοσμος βρίσκεται σε μέτρια ή κακή κατάσταση διατήρησης, αποτέλεσμα των φυσικών καταστροφών, κυρίως της υγρασίας και των πυρκαγιών, αλλά και των αυθαιρεσιών των συγχρόνων «ευσεβών» χριστιανών και εκκλησιαστικών αρχών. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το έργο των συντηρητητών, οι οποίοι αποκάλυψαν και συντήρησαν τα πλείστα των τοιχογραφικών συνόλων και σπαραγμάτων. Στην συνέχεια εκτίθεται η δομή του βιβλίου και απαριθμούνται οι συντελεστές και συνεργάτες του εγχειρήματος και απονέμονται οι ανάλογες ευχαριστίες. Ακολουθούν οι συντομογραφίες και η βιβλιογραφία.

Στο πρώτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται: «Διάγραμμα ιστορίας της ανατολικής Μακεδονίας και της δυτικής Θράκης από τον 7ο έως τον 15ο αι.», απαριθμούνται με

πυκνό και ευκρινή λόγο τα ιστορικά γεγονότα που δραματίστηκαν στην περιοχή από τις αρχές του 7ου αιώνα και την εγκατάσταση σλαβικών φύλων στην περιοχή του κάτω ρου του Στρυμόνος. Οι Σλάβοι σταδιακά εκχριστιανίστηκαν, απορροφήθηκαν από τους γηγενείς και εντάχθηκαν τελικά στις δομές του βυζαντινού κράτους. Εκτίθενται στην συνέχεια τα ιστορικά γεγονότα: οι θανατηφόρες επιδημίες, οι επιδρομές των Βουλγάρων, οι νικηφόρες κατά των Βουλγάρων εκστρατείες των Βυζαντινών. Οι περιπέτειες της περιοχής στην διάρκεια των Σταυροφοριών και των Νορμανδών εισβολών (1185). Οι εισβολές των Βουλγάρων μετά την ίδρυση του Β' βουλγαρικού βασιλείου (1186). Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1204 από τους Φράγκους, η περιοχή περιέρχεται

για σύντομο χρονικό διάστημα σε λατίνους ηγεμόνες. Στην συνέχεια ο βούλγαρος τσάρος Ιωάννης (1197-1207) εκστρατεύει και καταλαμβάνει την Θράκη. Στην ανατολική Μακεδονία συγκρούονται αντιμαχόμενες λατινικές δυνάμεις. Ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θεόδωρος Άγγελος Κομνηνός Δούκας (1215-1230) καταλαμβάνει την περιοχή. Το 1230 ο δεσπότης της Ηπείρου ηττάται στην Κλοκοτνίτσα από τον βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Ασάν τον Β΄ (1218-1241) και η περιοχή περιέρχεται στην βουλγαρική κυριαρχία. Στην συνέχεια, μετά από αλλεπάλληλες επιχειρήσεις μεταξύ 1242 και 1246 του αυτοκράτορα της Νικαίας, η περιοχή περιέρχεται στην βυζαντινή κυριαρχία μέχρι τα εξηκοστά έτη του 14ου αιώνα. Καθ' όλον τον 13ο και 14ο αιώνα η Θράκη υφίσταται αδιάκοπες επιδρομές, λεηλασίες και η μεγάλη επιδημία πανώλης του 1347/48 αποδεκάτισε τον πληθυσμό. Τον 14ο αιώνα οι εμφύλιοι πόλεμοι των Βυζαντινών κατέστρεψαν και τα τελευταία απομεινάρια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην περιοχή. Η χειρότερη συνέπεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου ήταν η κατάληψη των Σερρών το 1345 από τον Στέφανο Δουσάν (1331-1355) και η δημιουργία βραχύβιας σερβικής ηγεμονίας (1345-1371). Συγχρόνως, κάποιοι τοπικοί ηγεμονισκοί και τυχοδιώκτες εξουσιάζουν εδάφη της περιοχής. Οι γενοβέζοι Gattilusi ιδρύουν νησιωτική ηγεμονία στην Σαμοθράκη και την Θάσο. Από τα μέσα του 14ου αιώνα οι Τούρκοι άρχισαν την συστηματική κατάληψη των εδαφών της Θράκης και της ανατολικής Μακεδονίας.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η σύνθεση του πληθυσμού και οι ομιλούμενες γλώσσες. Κυρίαρχο εθνικό στοιχείο στην περιοχή ήταν το ελληνικό. Οι Στρυμονίτες και Σιολεάνοι Σλάβοι που είχαν εγκατασταθεί εδώ τον 7ο αιώνα, ήδη από τον 10ο αιώνα είχαν αφομοιωθεί. Βουλγαρικοί πληθυσμοί υπήρχαν στον ορεινό όγκο της Ροδόπης. Νομάδες Βλάχων συνυπήρχαν με τους Βουλγάρους. Σερβική παρουσία καταγράφεται στην ανατολική Μακεδονία τον 14ο αιώνα. Στην Θράκη στα μέσα του 8ου αιώνα είχαν μεταφερθεί αιρετικοί Σύροι και Αρμένιοι, αλλά μετά τον 8ο αιώνα δεν υπάρχει καμία αναφορά γι' αυτούς στις πηγές. Λίγοι Ίβηρες εξυπηρετούσαν την ιβηρική Μονή Πετριτζονίτισσης. Υπήρχαν επίσης μικρές ομάδες Κουμάνων, Αλανών, Τούρκων, Πετσενέγκων και λίγοι Εβραίοι.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζεται η διοικητική οργάνωση της περιοχής. Ήδη από τον 7ο αιώνα εισάγεται η θεματική διοίκηση. Τα θέματα αλλάζουν κατά καιρούς ονόματα και όρια.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράφεται το οδικό σύστημα της περιοχής. Η αρχαία Εγνατία οδός αποτελεί

την κύρια οδική αρτηρία. Από αυτήν ξεκινούσαν κάθετοι δρόμοι που οδηγούσαν στην ενδοχώρα. Τον 7ο αιώνα με την εγκατάσταση Σλάβων στην περιοχή του Στρυμόνα, η Εγνατία καθίσταται επισφαλής. Από τα τέλη όμως του 9ου αιώνα αποβαίνει και πάλι ασφαλής και αυτό θα διαρκέσει μέχρι τους εμφύλιους πολέμους του 14ου αιώνα. Η ασφαλής λειτουργία της οδού θα αποκατασταθεί με την ενοποίηση της Βαλκανικής υπό την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η Βασιλική οδός, ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη και έφτανε μέχρι την περιοχή του Τερνομιανού και την Αδριανούπολη. Σημαντική ήταν η θαλάσσια επικοινωνία, σημαντικά λιμάνια δημιουργήθηκαν κατά μήκος των ακτών και εξασφάλιζαν την επικοινωνία με την Εγνατία και την ενδοχώρα.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο εξετάζονται οι πόλεις. Επιβιώνουν τα περισσότερα αρχαία αστικά κέντρα. Μερικά αλλάζουν ονομασία και άλλα εξαφανίζονται. Αλλαγές σημειώνονται στην μορφή και την λειτουργία τους. Τον 9ο-10ο αιώνα εμφανίζεται μια σειρά από νέες εγκαταστάσεις κυρίως σε απότομα υψώματα (κάστρα). Στην παραχώδη περίοδο από τον 12ο μέχρι τον 14ο αιώνα αφανίζονται σημαντικά αστικά κέντρα. Στην διάρκεια της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-17ος αιώνας) ορισμένοι οικισμοί των κάστρων σταδιακά παρακμάζουν και τελικά εγκαταλείπονται και ιδρύονται νέα παρακείμενα ή πλησιόχωρα οικιστικά μορφώματα.

Στο πέμπτο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για τα κάστρα που ανοικοδομήθηκαν ή για υφιστάμενες οχυρώσεις που επισκευάστηκαν. Μεγάλο οχυρωματικό πρόγραμμα στην περιοχή παρατηρείται επί Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341). Το πρόγραμμα συμπλήρωσε ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-1354). Σε αυτόν οφείλεται το φρούριο του Πυθίου και η ακρόπολη του Πολυστύλου. Οχυρωματικό έργο ανέπτυξαν η σερβική ηγεμονία των Σερρών, οι τυχοδιώκτες «Αλέξιοι» και οι Gattilusi στα νησιά.

Στο έκτο υποκεφάλαιο εξετάζεται η εκκλησιαστική διοίκηση της περιοχής. Η δυτική Θράκη από τον 4ο αιώνα απήρτιζε την μητρόπολη Τραϊανουπόλεως, στην οποία υπάγονταν οκτώ επισκοπές. Στην ανατολική Μακεδονία μέχρι την Εικονομαχία υπήρχαν οι επισκοπές Φιλίππων, Σερρών και Αμφιπόλεως, οι οποίες υπέκειντο στο παπικό βικαριάτο της Θεσσαλονίκης. Μετά την απόσπαση του Ανατολικού Ιλλυρικού από την Ρώμη και την υπαγωγή του το 732 στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, η επισκοπή Φιλίππων ανυψώθηκε σε μητρόπολη, στην οποία υπήχθησαν έξι επισκοπές. Η επισκοπή Σερρών τον 8ο αιώνα προήχθη σε αρχιεπισκοπή και στο τέλος του 10ου αιώνα

σε μητρόπολη. Μεταξύ του 12ου και 14ου αιώνα πολλές επισκοπές προάγονται σε αρχιεπισκοπές και τελικά σε μητροπόλεις. Μεγάλες ανακατατάξεις παρατηρούνται από τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης και εξής.

Στο έβδομο υποκεφάλαιο σκιαγραφείται η μοναστική δραστηριότητα στην περιοχή. Το Παπίκιον όρος ήταν το μεγάλο μοναστικό κέντρο. Ήκμασε από τον 10ο έως τον 12ο αιώνα και παρήκμασε στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Εδώ μόνασαν σημαντικές προσωπικότητες του βυζαντινού κράτους και της Εκκλησίας. Στο Πάγγαιο κτίστηκαν σημαντικά μοναστήρια (Κοσινίτσης, Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου, Προδρόμου του Μενοικίου όρους). Η Μονή της Κοσμοσώτειρας στις Φέρες ιδρύθηκε από τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό το 1152. Οι μονές της δυτικής Θράκης αφανίστηκαν με την οθωμανική κατάκτηση. Στην ανατολική Μακεδονία μόνο οι μονές Κοσινίτσης και του Προδρόμου Σερρών επέζησαν των περιπετειών του 14ου αιώνα.

Η ιστορική αυτή αναδρομή, γραμμένη από ένα βαθύ γνώστη της ιστορίας της περιοχής, χαρακτηρίζεται για την ευκρίνεια, την πληρότητα και την εμπειριστατωμένη πραγμάτευση σε πυκνό κείμενο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η βυζαντινή ναοδομία της περιοχής από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα. Στην εισαγωγή υπογραμμίζεται ότι ελάχιστες εκκλησίες διασώθηκαν όρθιες και αυτές σε διαφορετική κατάσταση διατήρησης. Αρκετές ήλθαν στο φως από ανασκαφές. Συστηματικές δημοσιεύσεις υπάρχουν για λίγα μνημεία. Για τις περισσότερες εκκλησίες απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση. Έτσι, η εικόνα της ναοδομίας της περιοχής είναι ελλιπής και αποσπασματική. Αυτήν επιχειρεί να συμπληρώσει και να αποκαταστήσει όσο το δυνατόν με περισσότερη επάρκεια η συγγραφέας, που γνωρίζει καλά την μνημειακή τοπογραφία της περιοχής.

Στο υποκεφάλαιο για τις χρονολογήσεις των μνημείων παρατηρείται ότι όλα τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της περιοχής με την κατάρρευση του αρχαίου κόσμου καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν. Πάνω στα ερείπιά τους κτίστηκαν συνήθως στην διάρκεια των 7ου-9ου αιώνα μικροί, μονόχωροι, ξυλόστεγοι ναοί. Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι η κοιμητηριακή βασιλική του Πολυστύλου και αυτή του Πολυάνθου. Τον 9ο-10ο αιώνα κτίζεται το καθολικό της Μονής των Ταξιαρχών στην Ξάνθη, οι επισκοπικές του Πόρτο Λάγο και της Μάκρης, το καθολικό της Μονής της Συνάξεως και τα κατεστραμμένα σήμερα δύο καθολικά της Μονής Εικοσιφοινίσσης. Η Αγία Σοφία Δράμας ανάγεται στον 10ο αιώνα. Οι Άγιοι Θεόδωροι Σερρών ανάγονται στον 11ο αιώνα.

Το παλαιοχριστιανικό εξάγωνο της Μοσσυνοπόλεως επισκευάστηκε γύρω στο 1000. Τον 11ο αιώνα κτίστηκε το καθολικό του Αγίου Γεωργίου Βρανοκάστρου, η βασιλική του Πολυστύλου και η Αγία Αναστασία Αναστασιάς. Τον 11ο ή 12ο αιώνα κτίζονται η εκτός των τειχών εκκλησία της Αμφιπόλεως, ο Άγιος Νικόλαος δίπλα στους Αγίους Θεοδώρους Σερρών, ο Άγιος Νικόλαος Ελαιώνος, η εκτός των τειχών εκκλησία του Σιδηροκάστρου, πέντε εκκλησίες στο Παπίκιον όρος, της Χριστουπόλεως, της Μαρώνειας, στα Πάτερμα Ροδόπης, της Μάκρης και το καθολικό της Κοσμοσώτειρας (1152). Μεγάλη ναοδομική δραστηριότητα παρατηρείται τον 13ο και τον 14ο αιώνα. Η οθωμανική κατάκτηση διέκοψε την ναοδομία.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο απαριθμούνται οι εκκλησίες που κτίστηκαν πάνω στις ερειπωμένες παλαιοχριστιανικές, όπως η επισκοπική και η κοιμητηριακή του Πολυστύλου, το καθολικό της Μονής του Ληνού στο Παπίκιον όρος, η επισκοπική της Μαρώνειας, η Μονή Συνάξεως. Μερικές ενσωμάτωσαν παλαιότερες τοιχοποιίες, όπως στους Αγίους Θεοδώρους Σερρών, πιθανόν το καθολικό της Μονής Προδρόμου, η Αγία Σοφία Δράμας, η επισκοπή της Καβάλας και της Μοσσυνοπόλεως.

Στο τρίτο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για τους κτήτορες των μνημείων. Ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος (976-1025) ίσως έκτισε τους Αγίους Θεοδώρους Σερρών στην διάρκεια των πολέμων κατά του Βούλγαρου τσάρου Σαμουήλ. Στον ίδιο αποδίδεται η επισκευή του εξαγώνου της Μοσσυνοπόλεως. Ο Σέρβος Στέφανος Δουσάν ίσως, μεταξύ του 1345-1355, εξετέλεσε κάποιες εργασίες στον εξωνάρθηκα του καθολικού του Προδρόμου Σερρών. Η αυτοκράτειρα Μαρία η Αλανή (†1103) πιθανόν πραγματοποίησε εργασίες στην Μονή του Ληνού, όπου και ετάφη. Ο σεβαστοκράτορας Ισαάκιος Κομνηνός ίδρυσε το 1152 την Μονή της Κοσμοσώτειρας. Μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων πιθανολογείται ότι σχετίζονται με το ερείπιο δίπλα στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Διδυμότειχο. Ο σέρβος Nikola Radonja, μεταξύ του 1358 και 1364, δαπάνησε για την ολοκλήρωση του εξωνάρθηκα της Μονής Προδρόμου και έκτισε το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου και τον πύργο ανόδου σ' αυτό. Ο όσιος Γερμανός (δεύτερο μισό του 9ου αιώνα) ίδρυσε την Μονή Κοσινίτσης. Η Μονή Προδρόμου Σερρών ιδρύθηκε το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα από τον μοναχό Ιωαννίκιο. Το καθολικό και ο εσωνάρθηκας της Μονής κτίστηκαν στις αρχές του 14ου αιώνα από τον ανιψιό του, Ιωακείμ, επίσκοπο Ζιχνών. Η νότια εκκλησία της Μονής του Αγίου Γεωργίου Κρουονερίτου κτίστηκε από τον Σακελλάριο τον Μουρμουρά και την σύζυγό του πριν από

το 1344. Το ταφικό παρεκκλήσιο των Αγίων Θεοδώρων Σερρών ίσως συνδέεται με σέρβο αξιωματούχο.

Στο έβδομο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για την χρήση των εκκλησιών. Οι Άγιοι Θεόδωροι Σερρών είναι σαφώς μητροπολιτικός ναός. Εικάζεται ότι η ανασκαμμένη εκκλησία στην Καβάλα, η βασιλική του Πολυστύλου, οι ανασκαμμένες εκκλησίες στο Πόρτο Λάγο, στην Μαρώνεια και η βασιλική της Μάκρης ήσαν επισκοπικές. Ενοριακή ήταν η βασιλική του Πολυστύλου. Κοιμητηριακό προορισμό θεωρείται ότι είχαν ο Άγιος Νικόλαος Σερρών, η εκτός των τειχών βασιλική του Πολυστύλου, της Γρατινής, της Αγίας Αικατερίνης Διδυμοτείχου και η σταυροειδής της Μάκρης, το βόρειο παρεκκλήσιο των Αγίων Θεοδώρων Σερρών και ο εξωνάρθηκας και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στην Μονή Προδρομίου. Μοναστηριακές ήταν οι περισσότερες.

Στο όγδοο υποκεφάλαιο απαριθμούνται οι αρχιτεκτονικοί τύποι των ναών. Οι περισσότερες εκκλησίες είναι μονόχωρες δρομικές, ξυλόστεγες. Πέντε μόνον καμαροσκέπαστες. Τρίκλιτες βασιλικές είναι μόνον οκτώ. Τα κλίτη χωρίζονται με πεσσοστοιχίες· εξαιρέσεις αποτελούν οι Άγιοι Θεόδωροι Σερρών και το καθολικό του Σώστη που έχουν κίονες. Οι Άγιοι Θεόδωροι έχουν και τρούλλους στα παραβήματα. Τέσσερις είναι τρίκογχες, μία με τρούλλο και περίστω, τρεις ελευθέρου σταυρού, επτά ακολουθούν τον απλό σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Η Κοσμοσώτεια έχει δυτικά ελεύθερα στηρίγματα, ζεύγη κίωνων και είναι πεντάτρουλλη. Εννέα ναοί είναι συνεπτυγμένοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι. Έξι είναι σπηλαιώδεις και δύο αγιάσματα.

Στο ένατο υποκεφάλαιο γίνονται παρατηρήσεις στην τοιχοποιία. Είναι λιθοκτιστη με αδρά λαξευμένους λίθους ή αργούς. Σε ελάχιστες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Ολόπλινθες κατασκευές σώζονται στους Αγίους Θεοδώρους Σερρών και στον παρακείμενο Άγιο Νικόλαο, στον Ελαιώνα, στον Ταξιάρχη στο Καστρί, στην εκκλησία στην θέση Ακ Κιλισέ του Παπικίου και στην Κοσμοσώτεια. Σειρές πλίνθων χωρίζουν την λιθοδομή σε λίγα μνημεία. Σε λίγα διαπιστώνεται η χρήση της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου. Πλινθία σε υποχώρηση ή τυχαία τοποθετημένα στους αρμούς συναντάμε στις περισσότερες εκκλησίες. Περιορισμένη είναι η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος. Επιχρίσματα συναντώνται σε λίγες περιπτώσεις. Μόνο στην Κοσμοσώτεια υπήρχε από την αρχή μολύβδινη στέγη.

Στα επόμενα υποκεφάλαια περιγράφονται τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των μνημείων και αναζητούνται οι σχέσεις τους με τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της

ευρύτερης περιοχής. Μαρμαροθετημένα δάπεδα σώζονται σε λίγες εκκλησίες. Συνήθης είναι η κάλυψη του δαπέδου με μαρμαρόπλακες. Πλίνθοι κάλυψαν διάφορα σημεία του δαπέδου σε μεταγενέστερες επισκευές. Σε δυο περιπτώσεις τα δάπεδα αποτελούνται από απλό ασβεστοκονίαμα. Ο εξωτερικός κεραμοπλαστικός κυρίως διάκοσμος είναι περιορισμένος. Εξετάζονται στην συνέχεια η μορφή των τρούλλων, των παραθύρων και η διαμόρφωση των εξωτερικών και εσωτερικών επιφανειών των ναών. Έμφανείς είναι οι σχέσεις της ναοδομίας της Θράκης με αυτήν της Βασιλεύουσας, και της ανατολικής Μακεδονίας με της Θεσσαλονίκης.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται διεξοδικότερα η ζωγραφική που είναι το κύριο αντικείμενο του βιβλίου. Οι ναοί που σώζουν τοιχογραφικό διάκοσμο, παρ' όλη την μεγάλη γεωγραφική έκταση, ανέρχονται μόλις στους 38. Η επιτοίχια βυζαντινή ζωγραφική της περιοχής εκτείνεται από τα τέλη του 7ου μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα και είναι αποσπασματική. Τα δείγματα της ζωγραφικής μέχρι και το τέλος του 12ου αιώνα είναι σχετικά περιορισμένα και με πολλά χρονικά κενά. Αντίθετα, μεγαλύτερη είναι η πυκνότητα στην υστεροβυζαντινή περίοδο, όπου σώζονται και μερικά τοιχογραφημένα σύνολα. Γίνεται στην συνέχεια λόγος για τις μέχρι τώρα δημοσιεύσεις των μνημείων. Οι τοιχογραφίες κατατάσσονται σε ομάδες ανάλογα με την χρήση των ναών. Το αποσπασματικό υλικό στα περισσότερα μνημεία δεν επιτρέπει την αποκατάσταση των εικονογραφικών προγραμμάτων. Λίγα είναι τα μνημεία που επιτρέπουν τον σχηματισμό σαφούς εικόνας για την διάταξη των εικονογραφικών θεμάτων. Στην Μονή της Κοσμοσώτειρας υπάρχουν ιδιαίτερες στο εικονογραφικό πρόγραμμα και την εικονογραφία, που ήδη έχουν ερευνηθεί. Παρατηρήσεις για τα εικονογραφικά προγράμματα γίνονται για ναούς που σώζουν ολόκληρο ή επαρκή γραπτό διάκοσμο. Δύο είναι οι τοιχογραφίες που χρονολογούνται με ακρίβεια από επιγραφή [Οινούσας (1381/82), Αγίας Ζώνης (1444/45)]. Εμμέσως χρονολογούνται τέσσερα μνημεία: καθολικό Μονής Προδρομίου (αρχές του 14ου αιώνα, 1358-1364 ή 1360-1370), παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου στην ίδια Μονή (1358-1364), παρεκκλήσιο Αγίων Θεοδώρων Σερρών (μετά το 1364), ναός Μοσυνοπόλεως (δεύτερο μισό του 11ου αιώνα), ναός Κοσμοσώτειρας (λίγο μετά το 1152. Όλες οι υπόλοιπες χρονολογούνται με βάση την τεχνοτροπία και την εύστοχη συγκριτική μελέτη. Γίνεται στην συνέχεια λόγος για τους κτήτορες.

Ακολουθώντας με τεχνοτροπική ανάλυση, με παρατηρήσεις επί του εικονογραφικού προγράμματος και επί της εικονογραφίας, και με εύστοχες τεχνοτροπικές συγκρίσεις,

γίνεται η παρουσίαση με χρονολογική σειρά των τοιχογραφιών. Οι αρχαιότερες (7ος-9ος αιώνας) τοιχογραφίες είναι ανεικονικές (Άγιος Χαράλαμπος Μαρώνας, βασιλική Πολυάνθου, ασκηταριά Αναλήψεως, Αγίων Αναργύρων Σερρών, διακονικό και τράπεζα προσφορών προσκίσιματος Βασιλικής Γ Φιλίππων). Γύρω στο 1000 ανάγεται το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών στο σπήλαιο της Αγίας Ζώνης και σπαράγμα από την Μαρώνια. Στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα χρονολογούνται σπαράγματα από τον νάρθηκα του ναού της Μαρώνας. Τα σπαράγματα από την Μοσυνόπολη ανάγονται στο δεύτερο μισό του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Το ψηφιδωτό του αποστόλου Ανδρέα από την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στους Αγίους Θεοδώρους Σερρών χρονολογείται στο τέλος του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Στον 11ο-12ο αιώνα ανάγονται τα σπαράγματα του ναού Β της Κερασιάς. Στον 12ο αιώνα ανάγεται η Κοίμηση της Θεοτόκου στο σπήλαιο των Αγίων Θεοδώρων στον Άβαντα. Γύρω στο 1100 μπορούν να χρονολογηθούν τα σπαράγματα της Αμφιπόλεως. Οι σημαντικές τοιχογραφίες της Μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας χρονολογούνται λίγο μετά το 1152. Στο τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα εντάσσονται τα σπαράγματα από την Μονή του Ληνού. Στο πρώτο τέταρτο του 13ου αιώνα ανάγεται το δεύτερο στρώμα του ασκηταριού της Αγίας Ζώνης στο Σιδερόκαστρο, της βορείου κόγχης του σπηλαίου της Αγίας Μαρίνας στην Δάφνη και του διακονικού του ναού του Αγίου Νικολάου στον Ελαιώνα. Στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα ανάγονται το δεύτερο στρώμα του σπηλαίου της Αναλήψεως στο Αχλαδοχώρι και το τρίτο στρώμα στο ασκηταριό των Αγίων Θεοδώρων στον Άβαντα. Στα τέλη του 13ου – αρχές 14ου αιώνα ανήκει ο διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου στις Μαριές της Θάσου. Στην ίδια περίοδο ανάγονται και οι εξίτηλες τοιχογραφίες του ναού της Αναλήψεως στον Σωτήρα της Θάσου, η Σταύρωση στο σπήλαιο της Αναλήψεως Αχλαδοχωρίου και του ναΐσκου (κάτω από το τέμενος Χαλίλ-μπέη) στην Καβάλα. Προς τα μέσα του 14ου αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί ο πολύ φθαρμένος διάκοσμος των Ταξιαρχών στην Δράμα. Στο τέλος του 13ου και πρώτο τέταρτο του 14ου αιώνα ανήκουν τα εξαιρετικής ποιότητας σπαράγματα από το Διδυμότειχο (αυτά του ναυδρίου του Κάστρου στο 1310-1330). Το μοναστηριακό συγκρότημα του Προδρόμου Σερρών είναι το αρτιότερο δείγμα παλαιολόγειας ζωγραφικής της περιοχής. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται από τις αρχές του 14ου (1300-1333, 1333-1345) μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα. Στα μέσα του 14ου αιώνα ανάγονται τα υπολείμματα τοιχογραφιών

στους Αγίους Θεοδώρους Σερρών. Μετά το 1363/64 χρονολογούνται οι εξίτηλες τοιχογραφίες στο ταφικό παρεκκλήσιο στον ίδιο μητροπολιτικό ναό. Στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα ανάγονται οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου της ομώνυμης Μονής. Η τοιχογραφία στο αγίασμα της Θεοτόκου στην Οινούσα χρονολογείται από επιγραφή στο 1381/82. Στον 14ο αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν τα λείψανα τοιχογραφιών των Ταξιαρχών στην Ξάνθη. Στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα οι τοιχογραφίες του Γενεσίου της Θεοτόκου της Μονής Προδρόμου. Στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στον Θεολόγο της Θάσου. Το 1444/45 φιλοτεχνήθηκαν οι τοιχογραφίες στην πρόσοψη του ασκηταριού της Αγίας Ζώνης. Τέλος, τοιχογραφίες στο «Μακρυναρίκι» της Μονής Προδρόμου ανάγονται στην γύρω στο 1500 εποχή (Στις χρονολογήσεις έλαβα υπ' όψη και αυτές του καταλόγου).

Το κείμενο κλείνει με τις γενικές εκτιμήσεις. Η αποσπασματικότητα του γραπτού διακόσμου των περισσότερων μνημείων και τα μεγάλα χρονικά κενά δυσκολεύουν ιδιαίτερα την συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την εξέλιξη της ζωγραφικής στην περιοχή. Παρ' όλα αυτά η προσεκτική παρατήρηση και η εύστοχη αξιολόγηση των προσφερομένων στοιχείων έδωσε την δυνατότητα στην συγγραφέα να σκιαγραφήσει με επάρκεια και σαφήνεια την πορεία της ζωγραφικής τέχνης στον ευρύτατο και πολύπαθο αυτό χώρο τέχνη που επηρεάζεται πολύ από αυτήν των δυο μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων της ευρύτερης περιοχής, την Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη.

Το κυρίως σώμα της μελέτης –και το εκτενέστερο– συγκροτεί η παρουσίαση των τοιχογραφιών (σελ. 103-358), το σύνταγμα των 38 ναών με γραπτό διάκοσμο. Τα μνημεία ταξινομούνται ανά νομούς. Σε κάθε μνημείο παρατίθενται τα γενικά πληροφοριακά στοιχεία, γεωγραφική θέση, ιστορικά δεδομένα και η βιβλιογραφία. Ακολουθεί σύντομη αρχιτεκτονική περιγραφή, το εικονογραφικό πρόγραμμα, τα τυχόν ζωγραφικά στρώματα και η χρονολόγηση (σημειώνονται και τυχόν διαφορετικές προταθείσες χρονολογήσεις). Καταγράφονται και τυχόν μεταβυζαντινές τοιχογραφίες. Υπάρχουν κατόψεις, τομές και κυρίως προοπτικές αποτυπώσεις της διάταξης του διακόσμου με υπόμνημα και σκίτσα των πολύ φθαρμένων τοιχογραφιών. Η όλη παρουσίαση συμπληρώνεται με εξαιρετικής ποιότητας φωτογραφική τεκμηρίωση. Ακολουθούν ευρετήρια, γενικό και εικονογραφικό, και, τέλος, κατάλογος προέλευσης των φωτογραφιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι

το μεγαλύτερο μέρος του τεκμηριωτικού υλικού –αρχιτεκτονικά σχέδια από την αρχιτέκτονα Παναγιώτα Ζαχοπούλου, σχεδιαστικές αποτυπώσεις των απολεπισμένων τοιχογραφιών από την σχεδιάστρια Έλσα Νικολέττου, φωτογραφίες από τον φωτογράφο Νίκο Κασέρη και χάρτες από τον Ελευθέριο Τσουρή– έγινε ειδικά για αυτή την έκδοση κατά την διάρκεια επτά επιστημονικών αποστολών της Ακαδημίας Αθηνών σε συνεργασία με τις κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων (σελ. 14-16).

Το βιβλίο της Ευαγγελίας Παπαθεοφάνους-Τσουρή και του Κωνσταντίνου Τσουρή με την διεξοδική και συστηματική παρουσίαση των λίγων, δυστυχώς, ζωγραφικών καταλοίπων της ανατολικής Μακεδονίας και της δυτικής

Θράκης καλύπτει μεγάλο κενό της γνώσης της βυζαντινής ζωγραφικής στην περιοχή, την οποία γνωρίζαμε αποσπασματικά από διάσπαρτες δημοσιεύσεις. Σημαντική είναι η εύληπτη και πυκνογραμμένη συμβολή στην σκιαγράφιση της ιστορίας της ναοδομίας της περιοχής, που προσφέρει τα μέγιστα στην πληρέστερη κατανόηση της βυζαντινής τοπογραφίας της.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ

Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ
ngioles@arch.uoa.gr

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος – Πολυξένη Δημητρακοπούλου – Διαμάντω Ρηγάκου – Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος – Ιωάννης Π. Χουλιαράς, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Ίονια Νησιά*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2018, 249 σελ., 4 χάρτες (σ. 57-60), 239 εικόνες εντός κειμένου, εκ των οποίων 203 έγχρωμες και 36 ασπρόμαυρες, 56 σχέδια, Ευρετήρια, γενικό και εικονογραφικό (σ. 241-249), Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία (σ. 13-18). 30×20 εκ. ISBN 978-960-404-342-2.

ΕΙΝΑΙ Ο ΤΡΙΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», αφιερωμένος στα «Ίονια Νησιά», του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών, που εκδίδεται υπό την διεύθυνση του ακαδημαϊκού Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου. Τα λήμματα του καταλόγου έχουν συνταχθεί από τους αρχαιολόγους Π. Λ. Βοκοτόπουλο (ναοί υπ' αριθ. 1-9, 26, 28), Π. Δημητρακοπούλου (ναοί υπ' αριθ. 12-14), Δ. Ρηγάκου (ναοί υπ' αριθ. 16-25), Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο (ναός υπ' αριθ. 11), Ι. Π. Χουλιαρά (ναοί υπ' αριθ. 27, 29), οι οποίοι εργάζονται ή εργάστηκαν στην περιοχή. Ο ακαδημαϊκός Π. Λ. Βοκοτόπουλος έγραψε και τα δύο σύντομα εισαγωγικά κεφάλαια για την ναοδομία και την θρησκευτική ζωγραφική. Την εκτενή ιστορική εισαγωγή συνέγραψε ο αείμνηστος καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου Σπύρος Ασωνίτης. Μετά τον Πρόλογο του ακαδημαϊκού Π. Λ. Βοκοτοπούλου, ακολουθούν οι Συντομογραφίες και η Βιβλιογραφία, και έπεται η Ιστορική εισαγωγή του καθηγητή Σ. Ασωνίτη με τίτλο: «Τα Ίονια Νησιά κατά τον Μεσαίωνα».

Στην ιστορική αναδρομή γίνεται εκτενής και εμπειροστατωμένη αναφορά στην πολιτική, κοινωνική, εκκλησιαστική και οικονομική ανέλιξη της περιοχής. Μέχρι

τον 11ο αιώνα παρατηρείται σπάνις ιστορικών μαρτυριών για τα Ίονια Νησιά. Οι αναφορές σ' αυτά σταδιακά πληθαίνουν από το τέλος του 11ου αιώνα. Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μέχρι την Εικονομαχία τα νησιά, όπως και ολόκληρο το Ανατολικό Ιλλυρικό, υπάγονται εκκλησιαστικά στην δικαιοδοσία του παπικού βικαριάτου της Θεσσαλονίκης. Από τον 5ο αιώνα τα νησιά υφίστανται βαρβαρικές επιδρομές και σεισμικές καταστροφές, με αποτέλεσμα την παρακμή τους. Σχεδόν ανύπαρκτες είναι οι μαρτυρίες στην διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων» (7ος-8ος αιώνας). Ανασφάλεια και κατάπτωση επικρατεί στα νησιά την εποχή αυτή λόγω των αβαροσλαβικών και αραβικών επιδρομών. Στην Κέρκυρα το αμυντικό κέντρο θα μεταφερθεί σε βραχώδη χερσόνησο, στην οχύρωση της «Κορυφούς». Στην αρχή της Εικονομαχίας αποσπάται το Ανατολικό Ιλλυρικό από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Ρώμης (732) και προσαρτάται στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Για να αντιμετωπιστεί η ανασφάλεια, που επικρατεί στο Ίονιο λόγω των διαφόρων επιδρομών και κυρίως των Αράβων πειρατών, ιδρύεται, πιθανότατα ήδη από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα, το θέμα *Κεφαλληνίας* που περιελάμβανε, φαίνεται, όλα τα νησιά. Παρουσιάζεται στην συνέχεια η